

מפגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

כרך כא • גיליון 38

טבת תשע"ד – דצמבר 2013

יוצא לאור על ידי:

אנאר

"אפשר" – עמותה לפיתוח שירותי רווחה וחינוך

בשיתוף עם:

משרד הרווחה
והשירותים החברתיים
האגף לנוער צעירים ושירותי תקון

סקירת ספרים

ליצור מחקר – לחקור יצירה: שימוש בדימויים במחקר חברתי בישראל

עורכות: אפרת הוס, לאה קסן ועינב שגב

באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב (284 עמודים)

אמיתי המנחם

ספר זה הוא תוצר של קבוצת מחקר ראשונה בנושא מחקר מבוסס אמנות, אשר התקיים במרכז למחקר איכותני במחלקה לעבודה סוציאלית באוניברסיטת בן-גוריון. חברי הקבוצה, שבאו מתחומים שונים של מדעי החברה ואמנות, כולל עבודה סוציאלית, מנהל עסקים, גאוגרפיה, פסיכולוגיה, אנתרופולוגיה, טיפול באמנות ואמנים, חקרו אפשרויות של שילובים שונים של תוכן מילולי וחזותי במחקריהם. תוצרי העבודה מוצגים בספר מיוחד זה ומהווים ביחד טיפולוגיה של אפשרויות מתודולוגיות לשילוב מרכיבים חזותיים במחקרים, כאשר החלוקה היא על פי מקום הדימוי בתוך המחקר, כלומר על פי האפשרות להשתמש בדימוי חזותי כנתונים, כשיטה, כנושא או כתוצר סופי של המחקר. במובנים אלה, הספר הזה הוא בעיניי מעין דיאלוג מרתק בין היצירה כמושא מחקרי לבין המחקר כיצירת אמנות.

החוקרות מאזכרות שלוש מסורות מקובלות של ניתוח יצירה: האחת היא מטה-תאוריה פסיכולוגית, המניחה שהיצירה נותנת ביטוי למידע בלתי מודע על היוצר ומבטאת מבנה עומק נפשי שלו; השנייה היא מטה-תאוריה של תולדות האמנות, הרואה ביצירה שפה של קו, צבע ומרקם, ומציבה ממדים יצירתיים של איכות אסתטית; השלישית היא מטה-תאוריה חברתית, הרואה באמנות היגד המעוגן בתרבות, לאמור – הדימויים משקפים את החוויה הסובייקטיבית של היוצר בתוך הקשר חברתי ותרבותי, ונקודת מפגש כזו בין האישי והחברתי עשויה לתאר את המציאות, לשקף אותה או להתריס נגדה ולהתנגד לה.

לדוגמה, התמונה התנכ"ית הידועה של יוסף וכתונת הפסים. בהיבט פסיכולוגי ניתן להבינה למשל כפיצוי נרקסיסטי של יוסף על מותה של אמו בלידתו או בראייה הומניסטית יותר, להתייחס לצבעים השונים כמסמלים היבטים שונים של אישיותו; בהיבט אסתטי יש כאן שפה חזותית (תמונה) השוזרת ממדים יצירתיים, וניתן להתבונן בה במונחי התרומה אמנותית שלה; בהיבט מערכתי ותרבותי ניתן לראותה כסמל חברתי של מעמד דומיננטי במערכות המשפחתית והשבטית בתקופה ההיא.

נוסף לכך – הכותונת עצמה עשויה להפוך לתוצר סופי של המחקר כיצירת אמנות, כדרמה, כשיר, כמחול, או ככותונת שנארגה בפועל.

לספר שלושה חלקים. הראשון שבהם דן ביצירות כנתונים של מחקר וכולל ארבעה מאמרים. במאמר הראשון, בן ישראל דן ביצירה ומקום ביצירי מתנחלים. לתפיסתו, "מקום" הוא פיסת מרחב שהוענקה לה משמעות שניתן לחשפה ביצור. החוקר מראה שבציורי המתנחלים בולטים נוף וסביבה, ולעתים מעורבות בהם דמויות הלקוחות מאירוע מהמיתולוגיה היהודית התנכ"ית (סולם יעקב, למשל). המתנחלים, לטעמו, "מבררים" דרך ציוריהם את מהות יחסיהם עם נוף הארץ שבה הם חיים. העוגן המיתולוגי החזותי מבסס תביעה של בעלות ושייכות עכשווית, תוך קשירת קשר לעבר הקדום כעדות לקיומה של "הבטחה אלוהית" ודילוג על זמני הביניים שבהם לא התקיימה ריבונות יהודית במרחב. יש כאן תעתוע של "זמן ומרחב", לצרכים פוליטיים ואידאולוגיים אקטואליים. המחבר מזהה רובד קולוניאליסטי בהיעדר כל רמז ונוכחות לאוכלוסייה הפלסטינית, שמודרת ו"מושקת" לחלוטין מבחינה חזותית.

המאמר השני, של ללוש, מפענח צילומים (photo voice) שבהם צילמו נערות את שכונת העוני שבה הן חיות. כלים חזותיים מסייעים לטעמה של החוקרת בהרחבת המודעות לתהליכים פנימיים של בניית הזהות בגיל ההתבגרות. ה"סיפור החזותי" לא רק משמש כמראה למציאות הפרטית, החברתית והפוליטית המשפיעה על חיי הנערות, אלא הוא כלי ביטוי מעורר ופורה עבור נערות המתקשות בביטוי מילולי של עולמן. הצילום עוקף את השליטה המודעת ומעורר זיכרונות ילדות, חוויות ואירועים רבים ומגוונים, והוא אמצעי חושף, מעבד ואף מטפל. הממצאים מלמדים בין היתר על התפיסה המורכבת של שכונת העוני – מצד אחד כמקום של בית, קהילה חמה וקרובה, ומן הצד האחר כמקום של הרס, לכלוך, פחד ואלימות. המחברת מעירה שלדעתה במציאות מצולמת של פייסבוק וטוויטר, הצילום הוא אמצעי רלוונטי ועדכני לתיעוד וחשיפת רבדים פרטיים וציבוריים של אורחות חיים.

המאמר השלישי, של שגב, עוסק ברישומים ביומני מסע של נשים ישראליות צעירות במהלך טיול תרמילאים, לאמור – ביצורים בתוך יומנים. טיולי התרמילאים הם התנסות מציפה, שיש בה ריגושים, פורקן וחופש, חיפושי דרך, בניית עצמאות וצרכים של גיבוש ומימוש זהות. אלו חוויות רבגוניות רבות עצמה המתרחשות לאורך זמן, ומצריכות לעתים סיפור, עיבוד והכלה. לכן חלק מן התרמילאים כותבים יומני מסע כנרטיב מילולי של חוויה וצפייה רפלקטיבית בה, וחלקם מצרפים למילים את הנרטיב החזותי, רישומים וציורים המשמשים כייצוגים שונים של החוויות ועיבודן. החוקרת התבוננה ברישומים שונים יחד עם המציירות, והן הפיקו במשותף את המשמעויות. כך ישנם רישומים שייצגו תהליך של התפתחות אישית והתפתחות זהות, גילו או מיסכו רובדי אישיות, אחרים ייצגו צורך בשליטה על תחושות מציפות של חוסר שליטה, והיו כאלה שתפקדו כמכל לחוויות טראומטיות. הרישומים כאסטרטגיה חזותית השלימו והעשירו את הנרטיב המילולי ופעמים אף שימשו קול ומראה לתכנים מושקתים. כך הם סיפקו מידע נוסף. טיול התרמילאים נחשב לסיפור של גבורה, חוזק והרפתקה.

בהקשר זה יש לרישום גם תפקיד מגדרי. הוא מאפשר לנשים שבין התרמילאים לבטא קושי והתמודדות באורח סמוי ובלתי ישיר.

המאמר הרביעי והאחרון בחלק זה הספר, של רימונה כהן, דן בהבניית זהות לאומית באמצעות דימויים חזותיים בסביבת הלמידה בכיתה. בית הספר נתפס כסוכן מהותי בכינון הלאומיות הישראלית, הזהות והזיכרון הקולקטיבי. בהתאם לתפיסה זו, נעשה ניתוח מפורט של לוחות לאום ושל כ-30 צילומים של פינות לאום במספר בתי ספר יסודיים ועל-יסודיים. קריאת שפה חזותית ופענוח מסריה מוגדרים כ"אוריינות חזותית". מושג זה הוא הרחבה של מושג האוריינות ממובנו המילולי הצר, והוא פותח על בסיס ההכרה הסמיוטית (עיסוק בסימנים מילוליים ושאינם מילוליים) שמסרים חזותיים מהווים שפה לצד שפת הלשון ושפות אחרות של מערכות סימנים בלתי מילוליים. ניתוח הנתונים החזותיים באמצעות מיקומם, המבנה והחזרתיות שלהם, רקעם, מסריהם, הדמויות המוצגות והכותרות שלהם ומשמעויותיהן לימד אמנם על פלורליזם סגנוני, אך גם עם על קונצנזוס תוכני וייצוג כמעט בלעדי של מושג הממלכתיות. לא נמצא ביטוי לקיום יחסי גומלין פעילים כלשהם בין המוצג לבין אלה החווים אותו. החוקרת מציעה שני הסברים למצב זה: האחד הוא שבמערכת החינוך המבע החזותי נחשב כנחות ופסיבי, ולא מקדישים לו תשומת לב דיאלוגית; ההסבר השני הוא שעיצוב פינות הלאום נעשה כמצוות אנשים מלומדה, כשגרת חיים שאין לזעזעה או לדון בה, אלא לרצות את הקונצנזוס וההגמוניה הרעיונית. התפתחותה והתעצמותה של השפה החזותית בעולם והעובדה שישראל היא מדינה רב-תרבותית מרובת זרמים וקונפליקטים מעלות שאלה על תקפותה ועדכנותה של מציאות חזותית כזו.

החלק השני של הספר דן באמנות כשיטת מחקר, וגם בו ארבעה מאמרים. יהודה וגלבוץ מתארים פרויקט הידברות מוזיקלית בין בעלי רקע תרבותי שונה, שבמרכזו התמודדות של עולים חדשים עם קונפליקטים של זהות ושייכות באמצעות מוזיקה. בישראל כמדינת הגירה בולטת מתקיימות תרבויות שונות זו לצד זו גם בתחום המוזיקלי. בחירת החוקרים במוזיקה ככלי להידברות בקבוצה הטרוגנית נשענה על תפיסתה של זו כאמצעי תקשורת ראשוני, עוקף מילים, המשאיר מרחב עמום דיו למפגש אנושי ורגשי. המוזיקה היא כלי שבאמצעותו בני אדם מעצבים את זהותם ומבטאים את זיקתם לתרבותם. הטעם המוזיקלי שלנו הוא תוצר מצטבר של סוגי המוזיקה השונים שאספנו בילדותנו, נערונו ובגרותנו. נוסף על כך, עשייה מוזיקלית פעילה יש בה היכולת להבליט ייחודיות ושונות וגם לאחד. ככזו היא עולה בקנה אחד עם אסטרטגיית ה"השתלבות", הנחשבת לאסטרטגיה המועדפת והיעילה במצבי הגירה – שמירת נאמנות לתרבות המוצא, לצד היפתחות לתרבויות נוספות. ואכן מיזם ההידברות, שבו התקיימו פרזנטציות מוזיקליות מגוונות, אפשר למשתתפים חשיפה הדדית, גילויי בוש, ניכור, גאווה, פיוס והתחברות תרבותיים פנימיים ובין-אישיים. הממצאים הצביעו על עלייה בדימוי העצמי הקולקטיבי ובדימוי העצמי ביחס לקבוצת המוצא. ממצא זה תומך באסטרטגיית ההשתלבות.

מאמרן של בראון וקסן עוסק בתפקידה של המתודולוגיה האיכותנית במחקר המבוסס על אמנות. מחקר כזה מתבסס על האמונה שתהליך היצירה יכול להפיק גם תוצר אמנותי וגם תוצאה מחקרית. בשיטת מחקר זו, אחת מצורות האמנות קיימת באחד משלבי המחקר או בכלום. ההתבוננות באמנות כיצירה רפלקטיבית נחקרת שמאפשרת גילוי ועיבוד בעלי תרומה אישית ליוצר, ניזונה משתי תפיסות נפרדות: האחת רואה את התהליך היצירה עצמו כטיפולי, והשנייה, בעלת בסיס פסיכואנליטי, רואה ביצירה צורה של "דיבור סימבולי" שיש לפענחו ולאחר מכן – לעבדו מילולית. במחקר הנוכחי לקחו המשתתפים חלק במפגשי יצירה עם חמר ולאחר מכן הביעו את מחשבותיהם ותחושותיהם. הכול צולם בווידאו, והמשתתפים צפו בחומר המצולם ודנו בנראה ובנאמר. הנתונים המילוליים חברו לחזותיים ופתחו צוהר אל הנרטיבים השזורים זה בזה ומשמעויותיהם, וכך אפשרו לנתח את התהליך והתוצר. החוקרות מציינות שבמחקר הנוכחי נבחר החמר כחומר העבודה, שכן הוא אינו מובנה, הוא תלת-ממדי ורב-צורתני וניתן לעיצוב ולעיבוד. כך הוא מחייב את היוצר הן ליצור והן להעניק לו את הפרשנות והמשמעות האישית שלו, ומתקיים מגע ישיר והדדי בין ה"סובייקט" ל"אובייקט". הן מוסיפות כי היכולת האנושית מסוגלת לקבל פרשנויות אחדות בו-זמנית, ומרבית הנרטיבים כוללים מספר רב של שיחים, ולא קול יחיד. המפגש בין יצירה אמנותית ועבודה רפלקטיבית מעצים ומרחיב את מגוון הקולות.

מאמרה של ברק, "ניתוח ציורים: פיתוח כלי מובנה לשיקוף תפיסותיהם של נבדקים", דן בשימוש בציור ככלי במחקר איכותני, בזיקה להבנת הציור ככלי השלכתי לחשיפת המודע והלא-מודע בעולם האבחון הפסיכולוגי, ובנפרד ממנה. ניתוח ציורים משתלב היטב בפרדיגמה של חקירה איכותנית הכוללת ניתוח צילומים, מסמכים ומכתבים. הכלי לניתוח ציורים שפיתחה החוקרת (Reflecting Drawing Analysis) מורכב מפענוח משותף של ציורי הנחקר על ידי החוקר והנחקר, סביב נושא מסוים (במחקר זה – שימוש בטכנולוגיות בהוראה ולמידה). הפענוח המשותף נועד לשלב בין ממדים סובייקטיביים ואובייקטיביים, על מנת להגביר הן את האוטנטיות והן את התקפות של ההתבוננות. הציור, בהיותו עוקף ביקורת וחושף תפיסות סמויות, מהווה זרז לעיבוד מנטלי חושף, ואולם בעצם התמקדותו בנושא, החשיפה נשמרת בתחום מוגדר ומוגן יחסית. בעמדה כזו, הציור וניתוחו הם כלים בעלי פוטנציאל מחקר איכותני משמעותי.

במאמר האחרון בחלק זה, מגוס מתארת דוגמה נוספת של ניתוח ציורים ממוקדי נושא, והפעם סביב חזון תעסוקתי של נשים מודרות ומוחלשות. השימוש באמצעי חזותי אפשר לא רק לחשוב על חלומות ועל חזון לעתיד ברמה של הישרדות, אלא להעז ולדמיין חלומות אלו באופן מהותי ועמוק יותר, להכיר ולהמשיג ברמה גבוהה את הערכים והמיומנויות השלובים בהם. הציור משמש כלי להנעה כלפי שיקום, לארגונו ולתכנונו ודרך חודרנית ואוטנטית יותר להיכרות עם העצמי ולהערכה עצמית.

החלק השלישי והאחרון של הספר דן באמנות כאובייקט וסובייקט במחקר, ובו חמישה מאמרים. המאמר הראשון, של וייסמן, עניינו חקר סמיוטי של הסימנים המילוליים והלא-מילוליים של האדם בעת אינטראקציה של קונפליקט. החוקרת, שהיא מטפלת

בתנועה ומחול ובלשנית, בחנה סדרת פגישות מתועדות ומצלמות של מפגשים בין סטודנטים יהודים וערבים, בדקה מספר פרמטרים מילוליים ובלתי מילוליים במצבי קונפליקט וגילתה שלעיתים קיימת אי-התאמה בין הסימנים המילוליים והלא-מילוליים. לאחר מיפוי החומר ועיבודו, מצאה שקיימות שלוש מערכות מילים, בשלוש שכבות: הראשונה – בטן, שייצגה את מיקום הכאב הגופני של הקונפליקט, השנייה – מדינה – אדמה שייצגה את המיקום האקטואלי-גאוגרפי של הכאב במשמעות הבין-אישית של שאיפת שני העמים לאותה אדמה, והשלישית – שואה-נכבה, שתיארה את המקום ההיסטורי של הקונפליקט בפרספקטיבה הרחבה של הוויית שני העמים במשמעותה הסמלית. ייחודו של מחקר מרתק זה הוא בפענוח השיטתי והמתועד השוזר זה בזה את שני הממדים – הגופני והמילולי.

המאמר השני, של הוס, בוחן ציורים כחושפי מצוקה חברתית בקרב נשים בדוויות מודרות. החוקרת מציינת כי מחקר אקדמי העוסק בחברה הבדווית יכול גם הוא לפעול כסוכן של דיכוי, בהתייחסו אל הנשים העניות כאל אובייקט נחקר, אבל שימוש באמצעים אמנותיים כציור או עבודה בחמר הם שווים לכל נפש, וככאלה הם מקהים את ההתנשאות המחקרית ואת יחסי הכוח ומגבירים אווירה דיאלוגית ופתיחות. במחקר הנוכחי דובר בעבודה בקבוצה, ונוסף ליצירה האישית באמצעות ציור וחמר ולהבעה הגלומה בה, בהיות יצירה זו רבגונית, רבת-פנים, תלת-ממדית, היברידיית, מאירה רבדים מסוימים וממסכת אחרים, התקיים גם מרחב קבוצתי של דיון. מרחב זה עסק בתמות השונות, וכלל הכלה, שיקוף, הדהוד, הגברה ונתינת קול לרבדים מושתקים בתוך ההקשרים המשפחתי, התרבותי והחברתי של הנשים הבדוויות המוחלשות, כולל התרסה כלפי המציאות הזו וחיפוש משותף של פתרונות ונתיבים לשינוי. במובנים אלה, היצירה וההתבוננות בה ייצרו תהליך נרטיבי דינמי מרתק של תיעוד ושינוי שנשזרו זה בזה. ייתכן שדווקא מתודולוגיה אמנותית מאפשרת הן עושר מחקרי והן גרוי פוטנציאלי רב לשינוי, לעומת מתודולוגיה מחקרית אנליטית מילולית. בזאת היא משרתת מטרות חברתיות של קידום והעצמה של אוכלוסיות.

המאמר השלישי, של צדבובים, הוא מחקר פרשני מבוסס אמנות אשר דן בחקר עצמי של אמנים באמצעות ציורי דיוקן עצמי. ציור כזה הוא סוג של שיח תוך-אישי המתאר מצבים של גילוי עצמי, והוא יכול לשמש למטרות אינטרוספקטיביות ורפלקטיביות. תהליכים אלה מובנים בפעילות גם אם האמן אינו מודע אליהם. החוקרת הגדירה את הציורים כ"טקסטים ויזואליים פרשניים", ושיטת הניתוח התבססה על חקירה הרמנויטית מבנית ותכנית. המאמר דן רובו ככולו בדרך החקירה ובכלי החקירה ובסיסם התאורטי, וההליך המחקרי המוצג הוא שאפתני ומרשים מאוד. לא הובאו כל ממצאים תוכניים.

מאמרה של כהן מתייחס ליצירה "ללא כותרת" של סגן כהן, שצוירה על שלושה משערי עיתון "הארץ" אשר נותרו ריקים במהלך שביתת עיתונאים בשנת 1978. האמן פלש לחלל הריק שהותירה העיתונות ואמר את דברו על ההיבטים ההיסטוריים, הפוליטיים והחברתיים של הלשון העברית, האלף-בית, המפה והמקום מעמדת משקיף שהמפה

והתמונה הם כליו, ולמעשה יצק את המהדורה האישי-פוליטית שלו, מהדורת האמן. המאמר סוקר את התהליך המיוחד הזה על גווניו ומשמעותיו.

המאמר האחרון בחלק זה ובספר כולו מציג מתודה לניתוח פרשני של יצירה ספרותית באמצעות קשרים עם האמנות הפלסטית. אזולאי מביאה דוגמאות מרתקות של שירה וטקסט השוזרים בתוכם מבני ביטוי גרפיים ציוריים סמויים או כאלו הנסמכים על ציורים ידועים, ומראה כיצד הטקסטים הללו מייצגים יצירות אמנות חזותית. המחברת מדברת על התנועה המעגלית של סיפור המצייר ציור שמספר סיפור, ומצביעה על התהליך הבלתי פוסק, הפעיל, הבו-זמני והאינסופי שביניהם. התבוננות דיאלקטית בטקסט הספרותי והציורי יחדיו מאפשרת לדעתה מבט של מעין זוית ארכימדית (חיצונית) על הטקסט ומעשירה את אפשרויות הלימוד, החוויה, התבונה וההעמקה.

לסיכום הדברים אומר שהספר הוא אסופת מאמרים מעניינת, מגוונת ועשירת מבט מבחינת הדיאלוג שבין הטקסטואלי והאמנותי. עם זאת, חסר מאוד לטעמי פרק סיום אשר יבנה ויארגן את הפרקים והחלקים השונים, ישזור אותם חזותית-טקסטואלית, ידון במעגליות שנוקמה בין החקירה והיצירה ויהווה עוגן מלכד, מעבד ומסכם.